

Rəhman Quliyev¹
ŞİXƏTAININ ŞEİRLƏRİNİN LİNGVOPOETİK TƏHLİLİ

Azərbaycan xalqının ədəbi-mədəni müstəvidə inkişafında əvəzədlməz əsərləri ilə xüsusi xidmət göstərmiş Şah İsmayıl Xətayinin yaradıcılığı və poetik dil-üslub xüsusiyyətlərinin tədqiqat predmeti və obyektinə çevrilməsi çağdaş ədəbiyyatımızın, dilçiliyimizin qarşısında duran prioritet istiqamətlərdəndir. Çünki siyasi fəaliyyəti mədəniyyətimizin formalaşdırılaraq inkişaf etdirilməsi istiqamətində etdiyi xidmətləri və ədəbi yaradıcılığı ilə yaxından bağlı olan böyük şairin dilinin, ümumilikdə isə yaradıcılığının təhlilə cəlb edilməsi eyni zamanda XV-XVI əsrlərin ədəbi-mədəni mühitinin geniş araşdırılmasına münbit zəmin yaradır.

Xətayinin yaşayıb-yaratdığı dövr xalqımızın tarixinin qızıl hərflərlə qeyd edilən, ən mühüm və qürurverici mərhələsini təşkil edir. Ona görə ki, bütün sahələrdə inkişaf milli-müstəqillik zəminində təzahür edir. Müstəqil dövlətçilik tariximizin şanlı səhifəsinin yazıldığı xüsusi bir mərhələ olduğu kimi, həmçinin ana dilimizin də ilk müstəqil dövlət dili statusu qazandığı dövr hesab edilən Xətayinin yaşadığı əsr ümummillə mədəniyyətimizin milli müstəvidə intisarı ilə də yaddaşlarda məxsusi izlər qoymuşdur.

Şahın sarayında, kargüzərlik sahələrində, qismən də beynəlxalq yazışmalar, həmçinin ordu içində mütəmadi Azərbaycan dilindən istifadə edilir və bütün istiqamətlərdə görülən işlər, həyata keçirilən tədbirlər məhz milli dilimizdə həyata keçirilirdi.

Uzaqgörən, qüdrətli dövlət xadimi olaraq siyasi fəaliyyətlə məşğul olmaqla bərabər, Xətayi Azərbaycan dilində sadə, səmimi qəzəllər, lirik qoşmalar, tərbiyəvi-didaktik şeirlər və siyasi məzmunlu mənzumələr ərsəyə gətirmişdir. Şairin Azərbaycan dilində yazdığı hər bir əsər ana dilindən yoğrulmuş bir abidədir. Orta çağlarda Azərbaycan dilinin işləndiyi bütün məkanlarda, xüsusən türkdilli ölkələrdə Xətayinin bütün əsərləri sevilə-sevilə oxunur, o cümlədən bu şeirlər üzərindən ana dilimizə isti münasibət, sevgi yaranırdı.

“400 ildən artıqdır ki, Xətayinin əsərləri əlyazması halında Azərbaycan, Özbəkistan, İran və Türkiyədə əldən-ələ gəzərək, ağızdan-ağıza keçmişdir. Xüsusilə onun lirik qəzəlləri, sadə qoşmaları bu gün yalnız Azərbaycanda deyil, xaricdə də böyük bir maraqla oxunur. Xətayinin ədəbi irsinə bəslənilən hörmətin nəticəsidir ki, onun “Divanının”, lirik qoşmalarının “Dəhnamə” və “Nəsihətnamə”sinin üzü köçürülüb, əlyazması halında dünyanın bir çox mərkəzi kitabxana və muzeylərində saxlanılır” [4, s.3].

Bir məsələni xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, ümumən dilin gözəlliyi, onun anlaşılqı və sadə olmasındadır. Bu tendensiya həm dilin zənginliyini, həm də zənginlikdən peşəkarcasına və düzgün istifadə qaydalarını özündə ehtiva edir. Hər iki amil Xətayi yaradıcılığında öz spesifikasiyi ilə diqqəti cəlb edir. Dilin gözəlliyini təzahür etdirən cəhətlərdən biri də sözlərin müvafiq məqamlarda ekspressiv səciyyə malik olmasındadır.

Dilin lüğət tərkibini təşkil edən leksik vahidlərin bir qismi məcazi semantik səciyyə daşıyır. Həmin məcazilikdən uyğun mövqedə istifadə etmək, ifadə edilən fikrin obrazlı funksiyasını müəyyənləşdirmək Xətayi sənətkarlığının mühüm xüsusiyyətlərindən sayılır.

“Yazığın öz dili üzərində müntəzəm çalışması, onun öz fərdi yazıçı dilini, üslubunu zənginləşdirməyə, səlisləşdirməyə səy etməsi, bütün ömrü boyu davam edən bir iş, bir vəzifədir. Yazığın mənəvi qüvvələrinin inkişafı ilə birlikdə onun bir-birini təqib edən əsərlərinin dili də mütləq yaxşılaşmalıdır” [1, s.5].

Xətayi əsərlərinin füsunkar gözəlliyi daimi diqqət mərkəzində olmuşdur. Problemin həllinə nail olmaq üçün üç istiqamətdə təhlil aparılmasını məqsədəuyğun hesab edirik:

1. Azərbaycan ədəbi dil tarixinin xronoloji aspektdən araşdırılması;
2. Dilin leksik-semantik funksionallığı aspektdən tədqiqi;
3. Şeir dilinin poetik funksionallığı aspektinin təhlili.

1. Xətayinin şeirlərinin tədqiqi prosesində ədəbiyyatımız üçün aktual hesab edilən, digər cəhətlərlə yanaşı, ədəbi dilimizin inkişaf tarixi ilə bağlı bir neçə mühüm məsələlərin də araşdırılması zərurəti meydana çıxır. Bu zəruri məsələlər dilçilik baxımından fonetik, leksik və qrammatik istiqamətdən araşdırıldıqda daha faydalı sayılır:

Fonetik istiqamət. Xətayinin əsərlərində dilimizə məxsus karlaşma qanunu qabarıq görünür. Belə ki, bir sıra sözlərin əvvəlində işlənən cingiltili “q” samitinin dilimizin təkamülü nəticəsində karlaşıb “h” samiti ilə əvəz edilməsidir. Qamu-xamu-hamı; qamusu-xamusu-hamısı, qaçan, xaçan-haçan və s. sözləri nümunə göstərmək mümkündür.

Fikrimizi aşağıda verilmiş nümunələr əsasında təsdiq edə bilərik:

Quşlar **q**amusu fəğanə düşdü,

Esq odu yenə bu canə düşdü.

Hamı əməldən əfzəldir bir insaf

Hər in öz evidir, olsa könül saf.

Bəzi sözlərin əvvəlində isə eyni cingiltili samitin müxtəlif tərzdə səslənməsi ilə müşahidə edilir. “G” samitinin “Y” səsinə tələffüzü buna nümunə ola bilər. Məlumdur ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində “yenə” sözünün əvvəlində “g” samitinin işlənməsi dialektik səciyyəyə malikdir. Xətayinin şeir dilində isə “g”-nin ədəbi dil hadisəsi olduğu dilçilik ədəbiyyatında isbat edilmişdir. Məsələn:

¹ Bakı Mühəndislik Universiteti, Azərbaycan dili və pedaqogika kafedrasının baş müəllimi filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Qış getdi, **g** enə bahar gəldi,
Gül bitdirdi Laləzər gəldi.
Quşlar qamusu fəğanə düşdü
Eşq odu **y** enə bu canə düşdü.

Leksik istiqamət. Xətayinin əsərlərini lüğət tərkibi cəhətdən araşdırdıqda bəlli olur ki, dilimizin müasir lüğət tərkibindən az fərqlənir. Lakin elə leksik vahidlərə rast gəlik ki, dilin passiv lüğət fonduna keçərək arxaıqlaşmışdır. Ün (səs/us (ağıl), öküş (çox), sagəsən (salamatsan), sayru (xəstə), damu (cəhənnəm), uçmaq (behişt), göz (dəfə) və s. sözləri qeyd etmək mümkündür. Nəticə etibarı ilə demək olar ki, bəzi dialektik cəhətləri nəzərə almasaq, leksik vahidlər forma və mənaca o qədər də fərqlənmirlər.

Grammatik istiqamət. Bir neçə müstəqil işlənmə mövqeyinə malik sözlərin morfolojiləşməsi şairin şeirlərində diqqəti cəlb edən mühüm hadisələrdəndir. Məsələn, “bağrımı” kimi sözün tərkibindəki “ım” nisbət şəkilçisi “mən” əvəzliyi ilə “bağır məni”, müair Azərbaycan dilindəki – dur, - dür, - dır, - dir şəkilçisi yerində “durur” sözündən istifadə edilməsini və s. bu hadisəyə nümunə göstərə bilərik.

“Müasir Azərbaycan ədəbi dilində istifadə olunmayan, lakin şifahi danışq dilində geniş mövqe tutan gılən şəkilçisi şairin əsərlərində “gil” şəklində, feilin əmr formasında (II şəxsin təki) çox geniş miqyasda işlənilmişdir” [4, s.124].

Möhnəti dünyadən, ey dil, fariğ ol, sürgil murad,
Xürrəm ol, qəm çəkməgil, kim zilli-sübhan dövrüdür.

Grammatik istiqamətin sintaktik qanadına gəldikdə qeyd etmək mümkündür ki, nəsr mühitini istisna etsək, şeir mühiti ümumi nəzm qaydalarına uyğun inversiya şərtləri ilə tənzimlənir.

Xətayi der: yüzün xurşidə nisbətən,
Sözü rövşən dedim, yüzünə qarşu.

2. Şairin şeirlərində sözlərin öz mənasında və yerində, sərrast və funksional işləkliyi də diqqəti cəlb edən tərzədir:

Məhəbbət dediyin xaslar xasıdır,
Məhəbbət olmayan haqqın nəsidir?
Dost Xətayinin bu haq nəfəsidir,
Məhəbbətindən keçən haqdan da keçər.

Şeirin bütün misralarını nəzərdən keçirdikdə hər sözün öz yerində ifadə etdiyi mənaya müvafiq, öz leksik funksionallığı cəhətdən dürüst mövqedə olduğunu müşahidə edirik. Ümumi məzmunun asan, anlaşıqlı olmasında misraların içərisində leksik vahidlərin semantik funksionallığının (sözlərin məqsədə görə mənalandırılmasının) xüsusi əhəmiyyəti vardır.

Qeyd edilən meyarlarına əsasən şeiri tam aydın, səlis və rəvan məzmununda təhlil etmək mümkündür. Orta çağlarda mövcud olan ədəbi-mədəni mühitin ifadə etdiyi zəruri məsələlərdən biri də məhəbbət anlayışına ikili münasibətin təzahürüdür. Öz sələfləri və müasirləri kimi Xətayinin məhəbbət mövzusunda yazdığı şeirlərində də həmin ikili səciyyə öz inikasını tapmışdır. Məzmunundan bəlli olur ki, lirik qəhrəman bir tərəfdən xoşbəxtliyi Tanrıya qovuşmaqda görən sufi kimi təqdim edilir, digər tərəfdən eşqi real həyatda (insanda) tapan incəqəlbli bir cavan olaraq göstərilir.

4. **Şeir dilinin poetik funksionallığı** Xətayinin yaradıcılığının diqqət mərkəzində duran ən vacib cəhətlərdən sayılır. “Yazılı ədəbiyyatımızda heca nümunələrinə Xətaidə təsadüf edilir. Əsərlərini siyasi fəaliyyətinə yardımçı olaraq yazdı. Xətayi bu qayəsində çox müvəffəq olmuş şəxsiyyətlərdəndir” [2, s.140].

Poetik funksionallığı artıran bədii təsvir və bədii ifadə vasitələri şairin bütün şeirlərinin mayasını təşkil edir. Obrazlı leksik vahid və ifadələr onun istənilən şeirində məqsədə çatmağın mühüm vasitələrindəndir. Aşağıdakı nümunəyə diqqət edək:

Gözündən ahu tək dağlara düşdüm,
Nə sehr etdi mənə ol iki cadu.
Xətayi der: Yüzün xurşidə nisbət,
Sözü rövşən dedim, yüzünə qarşu.

Günəş üzlü insanın gözəlliyi müəllif tərəfindən romantik bir dillə, füsunkarlıqla tərənnüm edilmiş, lirik qəhrəmanın aludəçiliyi, eşqə məftunluğu obrazlı tərzdə təzahür etdirilmişdir. “Buradakı bədii suallar, bənzətmələr aşıqın qəlbindəki təlatümləri, həyəcanları təbii, səmimi şəkildə oxucuya çatdırır. Şeirdə sevən nəcib bir qəlbin hərəkəti duyulur. Artıq burada heç bir mistika, panteist fəlsəfi örtük yoxdur. İnsan real cizgiləri ilə canlandırılır” [5, s.423]. Həmçinin bəzi şeirlərdə alliterasiya və assonans işlənməsi obrazlılığın fonetik səviyyə funksionallığını göstərən amil kimi dəyərləndirilə bilər. Aşağıdakı poetik parçaya nəzər salaq:

Hər **g** özüm **g**ər olursa **y**üz **g**öz,
Bir **y**üzüm **g**ər olursa **y**üz **g**öz,
Bir **y**üzüm **g**ər olursa **y**üz **g**öz.
S**ə**ndən k**ə**s**ə**m**ə**n o **g**özlərimi,
Sallah ayağma **y**üz **g**özlərimi.

“G”, “Y” samitlərinin, eləcə də “Ə” saitlərinin söz əvvəlində təkrarı həmin ədəbi hadisənin bədii (poetik) səviyyəsinin göstəricisi olmasına nümunə olaraq qeyd edilə bilər. Xətayi şeir yaradıcılığında əsasən canlı danışqdan,

folklor üslubundan geniş istifadə etdiyi kimi, klassik ədəbiyyatımızda aktiv işlənən meyar və prinsiplərə dərinlən bələd olmuş, yeri gəldikcə onların işlənməsinə də üstünlük vermişdir. Klassik ədəbiyyatımızdan qaynaqlanan ənənəvi qayda-qanunlar şairin janrından asılı olmayaraq yazdığı bütün əsərlərdə (qəzəl, məsnəvi) mükəmməl şəkildə özünü göstərir.

Bir tərəfdən şairin səmimilik və təbiilik, digər tərəfdən bədii təsvir və ifadə vasitələrindən müfəssəl istifadə şeirlərində poetik funksionallığı gücləndirən amillərdən hesab edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Dilin estetikası. Yazıçı, Bakı-1985, 224 s.
2. Allahmanlı M. Bakir Çobanzadə. ADMİU-nun mətbəəsi, Bakı – 2022, 448 s.
3. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dil tarixi, Maarif, Bakı – 1995, 496 s.
4. Məmmədov Ə. Şah İsmayıl Xətai. Uşaq və gənclər, Bakı – 1961, 159 s.
5. Səfərlili Ə. Yusifli X. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Ozan, Bakı – 2008, 696 s.

XÜLASƏ

Azərbaycan xalqının ədəbi-mədəni mühitdə inkişafında əvəzedilməz əsərləri ilə xüsusi xidmət göstərmiş Şah İsmayıl Xətayinin yaradıcılığının bədii və lingvistik aspektdən təhlili dilçiliyimizin qarşısında duran mühüm problemlərdəndir. Çünki siyasi fəaliyyəti mədəniyyətin formalaşdırılaraq inkişaf etdirilməsi istiqamətində etdiyi xidmətləri və ədəbi yaradıcılığı ilə yaxından bağlı olan böyük şairin dilinin, ümumilikdə isə yaradıcılığının təhlilə cəlb edilməsi, eyni zamanda XV-XVI əsrlərin ədəbi-mədəni mühitinin geniş araşdırılmasına münbit zəmin yaradır.

Şairin Azərbaycan dilində yazdığı hər bir əsər ana dilindən yığılmış bir abidədir. Bir məsələni xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, ümumən dilin gözəlliyi onun anlaşılıqlı və sadə olmasındadır. Problemin həllinə nail olmaq üçün üç istiqamətdə təhlil aparılmasını məqsədəuyğun hesab edir: 1. Azərbaycan ədəbi dil tarixinin xronoloji aspektdən araşdırılması. 2. Dilin leksik-semantik funksionallığı aspektindən tədqiqi. 3. Şeir dilinin poetik funksionallığı aspektindən təhlili.

Ədəbi dilimizin inkişaf tarixi ilə bağlı bir neçə vacib məqamların da tədqiqi zərurəti ortaya çıxır. Bu zəruri məsələlərin dilçilik baxımdan fonetik, leksik və grammatik istiqamətlərdən araşdırılması daha faydalı ola bilər. Xətayinin şeir yaradıcılığında əsasən canlı danışqdan, folklor üslubundan geniş istifadə edildiyi kimi, klassik ədəbiyyatımızda aktiv işlənən meyar və prinsiplərə, ənənəvi qayda-qanunlara da üstünlük verilmişdir.

Açar sözlər: Ədəbi-mədəni mühit, lingvopoetik təhlil, leksik aspekt, ekspressiv səciiyyə, grammatik aspekt, poetik funksionallıq, dövlət dili statusu, leksik-semantik funksionallıq

Лингвопоэтический анализ стихотворений Ш.И.Хатаи Резюме

Анализ творчества шаха Исмаила Хатая, оказавшего своими незаменимыми произведениями особую заслугу в развитии литературно-культурной среды азербайджанского народа, с художественной и языковой точки зрения является одной из важных проблем, стоящих перед нашим языкознанием. Потому что анализ языка и творчества великого поэта, политическая деятельность которого тесно связана с формированием и развитием культуры и его литературного творчества, создает благоприятную почву для широкого изучения литературно-культурной среды XV-XVI вв. столетия.

Каждое произведение, написанное поэтом на азербайджанском языке, является памятником, сотканным из его родного языка. Особо следует отметить тот факт, что красота языка в целом заключается в его понятности и простоте.

Для решения проблемы целесообразно провести анализ в трех направлениях: 1. Исследование истории азербайджанского литературного языка в хронологическом аспекте. 2. Изучение языка с точки зрения лексико-семантической функциональности. 3. Анализ поэтического языка с точки зрения поэтической функциональности. Необходимо изучить несколько важных моментов, связанных с историей развития нашего литературного языка. Возможно, было бы полезнее рассмотреть эти важные вопросы с лингвистической точки зрения, с фонетической, лексической и грамматической точек зрения.

Подобно тому, как в поэтических творениях Хатая преобладает живой разговорный и фольклорный стиль, предпочтение отдается и критериям и принципам, активно используемым в нашей классической литературе, а также традиционным правилам и нормам.

Ключевые слова: Литературно-культурная среда, лексический аспект, экспрессивная характеристика, грамматический аспект, поэтическая функциональность, государственный статус языка, лексико-семантическая функциональность

Linguopoetic Analysis of Sh.I. Khatayi's Poems Summary

The analysis of the creative work of Shah Ismayil Khatayi, who rendered special service to the development of the Azerbaijani people in the literary and cultural environment with his irreplaceable works, from an artistic and linguistic aspect, is one of the important problems facing our linguistics. Because the inclusion of the language of the

great poet, whose services in the direction of the formation and development of culture and his literary creativity are closely connected with his political activity, and his creative work in general, in the analysis, at the same time creates a fertile ground for a broad study of the literary and cultural environment of the 15th-16th centuries.

Each work written by the poet in Azerbaijani is a monument condensed from his native language. It is necessary to specially note one issue: the beauty of the language in general lies in its comprehensibility and simplicity.

In order to solve the problem, it is considered appropriate to conduct an analysis in three directions: 1. Researching the history of the Azerbaijani literary language from a chronological aspect. 2. Researching the lexical-semantic functionality of the language. 3. Analysis of the poetic language from a poetic functionality aspect.

The need to study several important points related to the history of the development of our literary language also arises. From a linguistic point of view, it may be more useful to study these important issues from phonetic, lexical and grammatical directions.

In Khatay's poetic creativity, just as live speech and folklore style were widely used, priority was also given to the criteria and principles actively used in our classical literature, as well as traditional rules and regulations.

Keywords: Literary-cultural environment, lexical aspect, expressive characteristics, grammatical aspect, poetic functionality, state language status, lexical-semantic functionality

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva